

Ն. ՏՈԿԱՐՍԿԻ

ՀԱՅ ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ ԶՐՎԵԺՈՒՄ

(1957 ԹՎԱԿԱՆԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ)

Զրվեծ գյուղը գտնվում է Հայկական ՍՍՌ-Կոտայքի շրջանում, Երևանից 11 կմ. հեռավորությամբ, դեպի Գառնի տանող խճուղային ճանապարհի աջ կողմը: Այն սփռված է դեպի Երևանի հարավային արվարձաններն իջնող խորը հովիտը հյուսիսային կողմից շրջապատող ոչ բարձր բլուրների շղթայի վրա:

Առավել վաղ հիշատակություն այս տեղերի մասին կա Ղազար Փարպեցու մոտ՝ Ե դարում: Պատմիչի տեղեկությունը իր ժամանակ գյուղի գոյության մասին ճշտորվում է 1958 թվականի պեղումների արդյունքներով, երբ այստեղ հին գերեզմանատանը բացվեցին ոչ մեծ եկեղեցու ավերակներ, որոնց ճարտարապետական առանձնահատկությունները թույլ են տալիս այն համարել հիշյալ դարում իրականացած կառուցվածք: Շատ դարեր հետո Զրվեծը նորից երևում է Զաքարիա Սարկավազի «Պատմության» (Ժէ դար) մեջ, որտեղ 1679 թվականին ուժեղ երկրաշարժերից ավերված եկեղեցիների թվում, հիշատակվում է և Զրվեծին:

1942 թվականին Զրվեծ այցելելիս, մենք եղանք գյուղական գերեզմանատանը և գյուղի արևելյան ծայրամասում եղած հողերում, Քոս-աղբյուրի մոտ, որտեղ թեք հարթակավոր ոչ մեծ հրվանդանի վրա հայտնաբերեցինք հին կառուցվածքների հետքեր և նրանց ճարտարապետական հարդարմանը վերաբերող քարեր:

Ուշ ժամանակ կառուցված ցանկապատում, որով շրջապատված են մի քանի հին

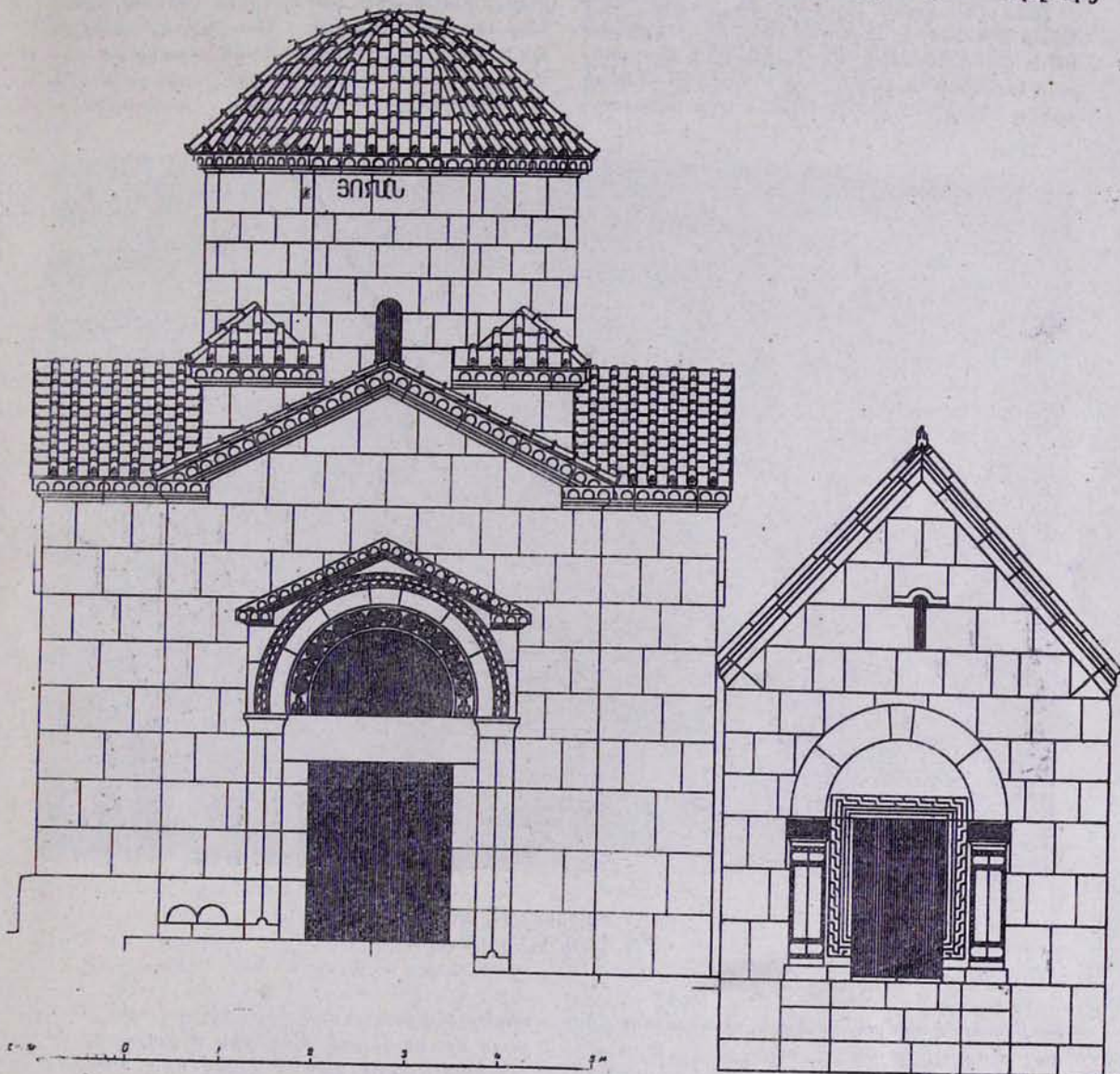
գերեզմաններ, գտնվեցին փորվածքներով զարդարված կամարաղեղի քարեր, զարդաքանդակված երկու բարավոր, խաչքարեր և նրանց բեկորներ, մի քանի սալեր արձանագրություններով:

Կամարաղեղներից մեկի զարդանկարը՝ բաղկացած կամարիկների երկու շարքից և նրանց միջև անցնող գլանիկից, արդեն հայտնի էր Դվինի Կաթողիկոսարանի խոյակից և Այգեջատի ու Սիսիանի եկեղեցիների պատուհանների պսակներից: Երեք քարերի վրա փորագրված է է դարում լայն տարածված զարդանկարը՝ հյուսված խաղողի տերևների ու ողկույզների հաջորդականությամբ: Նույնպես Զ—է դարերին կարող էր վերագրվել քարերի մեջ գտնված խոյակը՝ խաղողով և խաղողի նրա միջից կախված ողկույզով: (1958 թվականի պեղումների ժամանակ հայտնաբերվեց երկրորդ այսպիսի խոյակ, սակայն ոչ խաղողի ողկույզով, այլ տերևով):

Ցանկապատի մուտքի կողքերին կանգնած էին երկու հին որմնասյուներ զուգ կիսասյուներով, իսկ շեմքի մոտ ընկած էր քարի մի մեծ կտոր՝ դռան երեսակալով: Այդ բոլոր քարերը այն ժամանակ մենք վերագրեցինք ԺԲ—ԺԳ դարերին: Ցանկապատի անկանոն շարվածքի մեջ աչքի էր ընկնում կամարաղեղի վերաբերող և կողովահյուս զարդաքանդակով պատած մի քար: Քարերի զարդաքանդակների բնույթը և նրանցից մի քանիսի ձևերը հիմք տվին ենթադրելու, որ այստեղ գետնի տակ թաղված են է և ԺԲ—ԺԳ դարերի եկեղեցական շենքերի ավերակներ:

Ավելի ուշ նույն տեղում գտնվեցին կամարիկներով դարձրված քիվի քարեր, իսկ հետո՝ մի քար ութանկյուն թմբուկի արտաքին հրեպատումից, որի վրա վարպետի նշան՝ աստղի ձևով և «Յոհան» անվան սկզբի հրեք

ցիններից մեկը տեղավորել նշված դարի առաջին կեսում: Արձանագրություն ունեցող քարը հիմք տվեց այս եկեղեցու կառուցման ժամանակի հետագա ճշտման համար: «Յոհան» անունը փողագրված է նաև Զրվեծից

Զրվեծի Է ԴԱՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ԵՎ ՄԱՏՈՒՆ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՃԱԿԱՏԸ
(վերակազմություն)

մեծ պլատառները (3 Ո 2..). անվան շարունակությունը փողագրված էր կողքի, այժմ կորած քարի վրա:

Կամարիկավոր քիվը լայն տարածված էր է դարի կեսի Հայաստանի եկեղեցիներում, և հետագայիս կարելի էր կործանված եկեղե-

4 կմ. հեռու գտնվող Ավանի Միրանավոր և-կեղեցու արձանագրության մեջ, եթե ընդունենք, որ հրկու արձանագրությունների մեջ, որոնց տառերի գծագրերը շատ նման են իրար, հիշատակվում է նույն անձնավորությունը, Ավանի եկեղեցու կառուցող «Յով-

Պատ. ԲԵՐԷՆ 1958

հանա կաթողիկոսը, որը ինչպես Սեբեոսն է հայտնում, մահացել է 608/9 թվականին, ապա Զրվեծի եկեղեցին, ինչպես Ավանինը կարելի է կառուցած համարել Զ դարի վերջում կամ է դարի առաջին տարիներին:

1957 թվականի աշնանը Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիան և Հայկական ՍՍՌ Մինիստրների Սովետին կից Ճարտարապետական գործերի և հուշարձանների պահպանության վարչությունը մեր առաջար-

քեթով, որը հանգում էր բարեկեց ութանկյուն թմբուկի վրա, Արտաքուստ եկեղեցու բոլոր շորս թևերը ունեին պատերի ուղղակի շարադի: Արևելյան արսիդում ստեղծված էր բարձրադիր հարթակ, որի վրա բարձրանում էին կենտրոնում տեղավորված նեղ աստիճաններով: Պատերը և զմբեթը պսակվում էին հիանալիորեն մշակված քիվերով: Սրանց վերին մասը զարդարում էին կամարիկներ, առաջացնելով ատամիկներ,

ՔՐՎԻ ԱՆԿՑՈՒՆԱՑԻՆ ՔԱՐ
(է դարի եկեղեցի)

կույթամբ կազմակերպեցին պեղումներ հիշյալ Քոս-աղբյուրի շրջակայքում. այդ պեղումները հաստատեցին նախնական ենթադրությունները (Այստեղ հորի փրկման րանոց շերտի տակից բացվեցին Զ—է դարերի ավերակներ, սրանք գտնվում են մի շարքի վրա՝ հյուսիսից դեպի հարավ և միմյանց կից են:

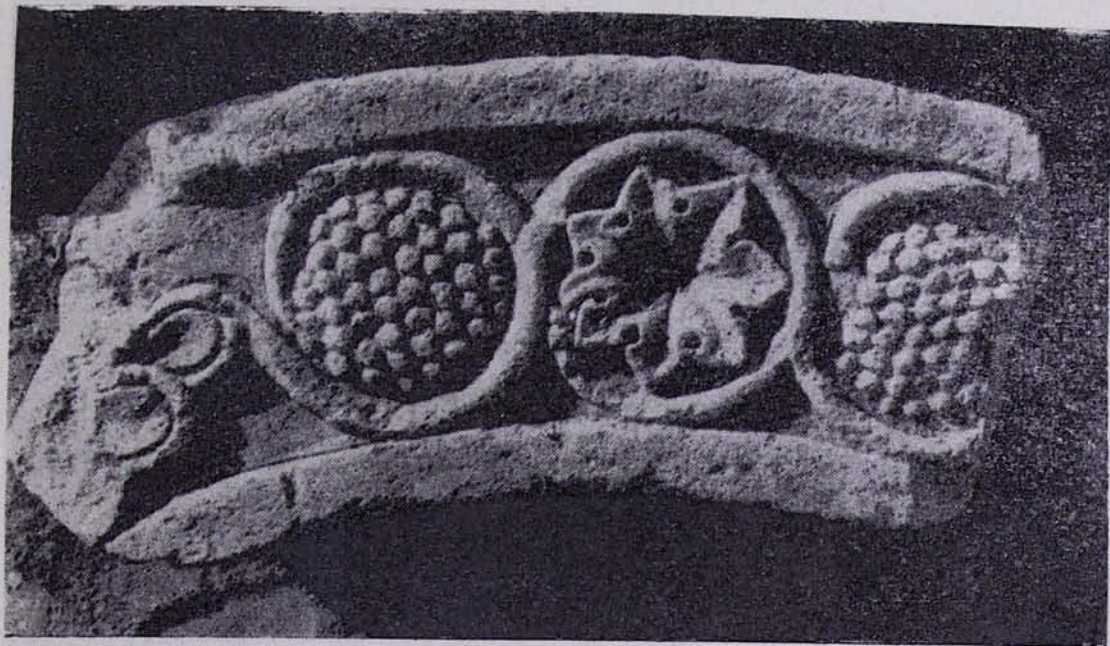
Ոչ մեծ զմբեթավոր եկեղեցին հատակագծում խաչաձև է, արևմուտքից դեպի արևելք փոքր ինչ երկարացված: Խաչը կազմված է երեք կիսաշրջան և արևմտյան թևի ուղղանկյուն մասով (եռանկյունի): Շենքի կենտրոնական տարածությունը պսակվում էր գրմ-

որոնք հարստանում էին հարավային արևելյան ու ստվերով: Քիվերին վերաբերող մեծ քանակությամբ քարեր գտնվեցին ավերակները ծածկող հողի մեջ:

Եկեղեցու արևմտյան մասը ծածկող հողը և մեծ քարերը հեռացնելուց հետո, երևաց լայն մի դուռ (1,54 մ.) և նրա կողքերին, իրենց նախնական տեղում գտնվող որմնասյուները՝ զույգ կիսասյուներով: Այստեղ գտնվեցին նաև կամարների վերաբերող երկու քարեր, նույնպես զարդաքանդակներով, ինչպես և այն քարերը, որոնք առիթ ծառայեցին պեղումների կատարելու: Նրանցից մեկի վրա փորագրված է խաղողի-մուրի-

վր, Զվարթնոցին մոտ ձևերով: Մյուսի վրա՝ զարդաքանդակ, կապված երկու շարք միմյանց հակադիր դասավորված կամարիկներ: Ինչպես ցույց են տալիս այդ գլուտերը, դուռը տեղավորված էր շքամուտքի մեջ, որը կազմված էր պատից դուրս շեշտված որմնասյուներիով, նրանց միացնող երկաստիճան զարդաքանդակված կամարով՝ պսակված կամարային ձև ունեցող ընդհատված

որի վրայի զարդաքանդակը կարելի է տեսնել Լմբատի Ս. Ստեփաննոսի (2—3 դարերի) և Նզվարդի (իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի կողմից է դարի երկրորդ կեսում կառուցված) եկեղեցիների վրա: Եկեղեցին կառուցված էր տեղական լավ մշակված սև և կարմրավուն տուֆով և ծածկված էր կղմինդրներով, որոնց բաղմաթիվ կտորները գտնվեցին պեղումների ժամանակ: Շենքից տեղում մնա-

ԳՐԱՆ ՎՐԱՏԻ ԿԱՄԱՐ

(է դարի եկեղեցի)

ֆրոնտոնով: Շքամուտքի կամարի տակ պատերի հարթույթյան հավասար երկրորդ կամարն էր (խաղողի զարդաքանդակներով), որն իր կրողներում հենվում էր դռան րացվածքը ծածկող քարն հզոր մի հեծանի վրա: Այդ կամարը իր մեջ էր ամփոփում դռնից վեր տեղավորված կիսաշրջան պատուհանը՝ լուսնետը, այնպես ինչպես Ավանի Ծիրանավոր եկեղեցում:

Եկեղեցու արևմտյան ճակատի մոտ կատարված պեղումները հայտնաբերեցին նախնական շքամուտքը ծածկող ուշ կցակառուցման հետքեր: Լուսանկարի վրա երևում են շքամուտքի որմնասյուները ծածկող երկու պատերի ներքին քարերը: Նրանց վրա հանդիմ էր երկթեք կտուրով ծածկված թաղը: Այս կցակառուցման ժամանակը հայտնի չէ: Պատուհանների հարդարմանը վերաբերող, դժբախտաբար, մի բեկոր է գտնվել,

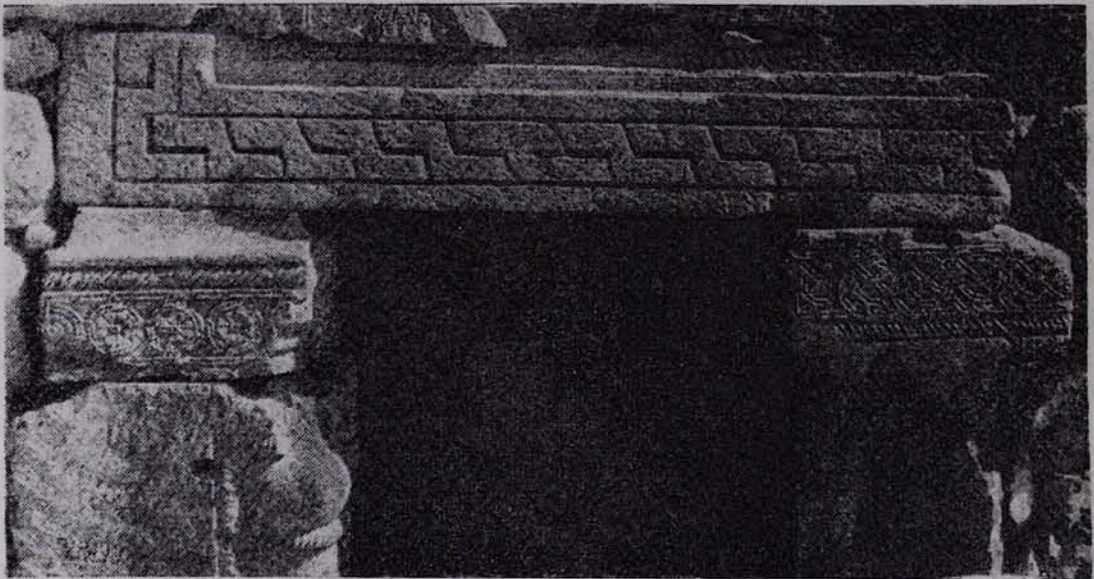
ցել են միայն պատերի ստորին մասերը (արևելյան արևիդում՝ ներքին նրեսապատման երեք շարքեր): Սակայն հողում գտնված և ավերակները ծածկող մեծ թվով ճարտարապետական բեկորները հնարավորություն են ընձեռում միանգամայն ճշմարտացի կերպով վերարտադրել գծագրի ավերված կառուցվածքի նախնական տեսքը: Այս դեպքում մենք ելակետ ենք ընդունում նաև ժամանակի ընթացքում և մարդկանց ձեռքերից համեմատաբար լավ պահպանված նույն տիպի Լմբատի և Աշտարակի եկեղեցիների ձևերն ու համաչափությունները: Կարող է անսովոր թվալ գմբեթի ծածկի կոր և ոչ սրածայր ձևը: Այդպիսի ծածկեր հնում հայտնի են այն դեպքերում, երբ ծածկի համար կիրառվում էր կղմինդրը (Աշտարակ, է դարի կարմրավոր եկեղեցի): Այդ պատճա-

ռով մեր վերակազմության մեջ ևս գմբեթի ծածկը ցույց է տրված կոր ձևով:

Բրգաձև կամ կոնաձև սրածայր ծածկերը գմբեթի վրա ըստ երևույթին երևացին կըղ-մինդրի գործածությունը սահմանափակելու և մեծ քարի սալերով ծածկելու կապակցու-թյամբ:

Եկեղեցու հարավային թևին կից ԺԳ դա-րում կառուցվել է ուղղանկյուն հատակագծով

զարդված խոյակներով: Նրանց վրա հանգ-չում էր այն կամարը, որը եզրում էր մուտքի բացվածքը վերից ծածկող կիսաշրջան բա-րավորը: Մուտքի կողքերից և վերևից անց-նում էր մի լայն երեսակալ՝ քանդակազարդ-ված միմյանց հետ հյուսվող երկու լայն ժա-պավենների մոտիվով: Բոլոր այս քարերը ժամանակի ընթացքում օգտագործվել են գյուղի բնակիչների կողմից այստեղ գտնվող

ՄԵԾ ԶԱՆԳԱԿԱՏԱՆ Ի ԴԱՐԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԲՆԿՈՐՆԵՐ ՇԱՐՎԱԾ ՇԻՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

մի մատուռ: Ներսից այն ներկայացնում էր ուղղանկյուն ոչ մեծ մի սենյակ աղոթողների համար և կիսաշրջան բեմ: Այն գմբեթ շու-նեռ, ծածկված էր կիսաշրջանակաձև թաղով և գմբեթարթով՝ բեմի վրա, որոնց վրա դրսից տանիքը իրականացված էր երկթեք (մեծ թեքությամբ) և սալարկված էր քարի սալերով: Տանիքի թեքությունը ճշտությամբ որոշվում է պեղումների ժամանակ գտնված անկյունային քիվի բեկորի և կտուրի գագա-թի (վրան քանդակված գմբեթավոր մի եկե-ղեցու մոդել) քարի օգնությամբ:

Մատուռի հատակը գետնի համեմատու-թյամբ բարձրացված է մեկ մետրով, որպես-զի այն հավասար լինի կողքի եկեղեցու հա-տակին: Այդ պատճառով էլ դեպի մատուռի դուռը տանում էին հրեք շատ բարձր աստի-ճաններ: Մուտքի կողքերին պատից զգա-լիորեն առաջակարկառ էին լինում զույգ կի-սասյուններով մշակված որմնամուկները՝ պսակված երկրաշափախան նուրբ քանդակա-

գերեզմանների շուրջը ցանկապատ և մի պարզ շենք շարելու համար:

Մի քիչ այն կողմ, դեպի հարավ, մեծ մա-տուռի հարավային պատին անմիջապես մոտ, կառուցվել է մի շենք, որն իր մեջ ամ-փոփում էր երկու փոքր, արևելյան կողմից կիսաշրջան արսիղներ (որոնք համարյա ամ-բողջապես զբաղեցված են վեմ քարերով) ունեցող մատուռներ: Վեմ քարերը ներկա-յացնում են քառակողմ սյուների վրա հենվող քարի սալեր: Այս շենքի արևմտյան պատը ծածկված է գերեզմանների վրա կառուցված նոր շենքի պատերով, որն առայժմ հնարա-վորություն չի տալիս վերականգնելու զույգ մատուռների շենքի նախնական տեսքը: Մեծ մատուռի վերակազմությունը կատարված է եկեղեցու հետ միասին:

Մեծ մատուռի ճարտարապետական ձևե-րը և նրա ճարտարապետական մանրամաս-ների բնույթը հիմք տվեցին ենթադրելու, որ նրանք, հետևապես և հարավակողմի ամբողջ

կցակառուցվածքը, իրականացված են ԺԳ դարում: Այդպիսի թվագրությունը այժմ ճշտված է նաև մատուռի դռան առաջ 1958 թվականին բացված մի գերեզմանաքարի արձանագրությամբ: Այստեղ 1277 թվականին թաղվել է ոմն Աբրահամ, որն արձանագրության մեջ անվանվում է այս մենաստանի կառուցողը:

Այսպես, Զրվեծի գեղատեսիլ հովտի մի առանձնացված մասում ստեղծված էր ճար-

1957 թվականին պեղված խաչածեղ հեղին կառուցված է Ջ և է դարերի սահմանագլխին, որը հայ ճարտարապետության համար հանդիսացել է աշխույժ շինարարության մի ժամանակաշրջան: Այդ ժամանակ են ստեղծվել Հայաստանի գմբեթավոր եկեղեցական շենքերի հիմնական տիպերը: Դրանցից մի քանիսը իրենց կենսունակությունը ամուր կերպով պահպանեցին նաև հետագա դարերի եկեղեցական ճարտարա-

ՔՐԿԻ ՁԵՎԱՎՈՐ ՔԱՐ
(է դարի երկրորդ կեսի եկեղեցի)

տարապետական մի անսամբլ, որի կառուցվածքներում արտացոլված են հայ ժողովրդի պատմական տարբեր շրջանների միջնադարյան ճարտարապետության բնորոշ առանձնահատկությունները:

Պեղումներով բացվել է երեքմանի կառուցապատված հրապարակի մի մասը: Կարելի է ենթադրել, որ այստեղ ճեղքված քարի և հողի հաստ շերտի տակ ծածկված են և ուրիշ մոնումենտալ կառուցվածքների, ինչպես և տարբեր տնտեսական շենքերի ավերակները:

պետության մեջ: Քննվող ժամանակաշրջանում շինարարությունն ընթանում էր ոչ միայն մեծ կենտրոններում, այլև հրկրի բազմաթիվ գյուղերում, նույն թվում և Հայկական ՍՍՌ այժմյան Կոտայքի շրջանի տերիտորիայի վրա: Այստեղ Ավանում, որը Հունենա կաթողիկոսի աթոռանիստն էր և հարևան Արամուն գյուղում կառուցվել էին երկու տիպով միմյանց նման եկեղեցիներ, որոնք մի քանի տասնամյակ հետո օրինակ հանդիսացան նման կառուցվածքների համար: Դրանց թվում կարելի է դասել նաև

Հոփսիսի տաճարը (618 թ.) էջմիածնում (Վաղարշապատում): Ավանից և Արամուսից ոչ հեռու, Պտղնի գյուղում գտնվում են հիանալիորեն մշակված եկեղեցական, ընդարձակ դահլիճով մի շենքի ավերակներ: Սա պահպանվում էր գմբեթով, որը հենվում էր շորս հզոր որմնամուկների վրա: Եկեղեցու այս տիպը, սկսած ԺԱ դարից, դառնում է ամենատարածվածը հայկական ճարտարապետության մեջ: Ձի կարելի պնդել, որ հենց Ավանում և Պտղնիում են առաջին անգամ ստեղծված եկեղեցիների այս նոր տիպերը, սակայն անտարակույս է, որ այս հուշարձանները, որոնք կանգնած են նշված գյուղերում, ներկայումս հանդիսանում են վաղագույններից: Նրանք վկայում են, որ այստեղ աշխատել են անվանի վարպետներ, որոնք իրենց գեղարվեստական շնորհքը և ինժեներական փորձը ուղղել են գմբեթավոր եկեղեցու թեմայի բազմազան լուծումների վրա: Դրանցից մեկն էլ իր մարմնավորումն է գտել Զրվեծի Քոս-աղբյուրի մոտի համեստ կառուցվածքում:

Զրվեծի եկեղեցին զարմանք չէր առաջացնում իր չափերով կամ հարդարման ցուցիչությամբ: Նրա արժանիքներն են՝ բարեկեցական ազնիվ պարզությունը, կոնստրուկցիաների հստակությունը և սակավաթիվ, բայց լավ նկարված մանրամասների նուրբ կատարումը:

Առաջին տարվա պեղումների արդյունքները հիմք տվեցին ենթադրելու, որ շինարարությունը այստեղ շարունակվել է և դարի նաև երկրորդ կեսում: Այն հողում, որը ծածկում էր ավերակները, գտնվել են քիվի և կամարաղեղի քարեր, երկուսն էլ կողովահյուս զարդաքանդակներով ծածկված: Զարդաքանդակի այս մոտիվը սկսում ենք հանդիպել Զվարթնոցում և և դարի երկրորդ կեսի եկեղեցիներում (Արուճ, Թալինի մեծ եկեղեցի, Եղվարդի Զորավարի): Այս քարերը, ինչպես և խոյակների ու խաղողի ողկուղյների զարդով պատած խոյակները, տեղ չեն գտնում պեղված եկեղեցու վրա, ոչ էլ նրա կողքի մատուռի: Այդ բոլորը մղում է այն մտքին, որ պեղումներին մոտ ինչ-որ տեղում պետք է գոյություն ունենար մեծ չափերի մի եկեղեցի՝ կառուցված է դարի կեսից ոչ շուտ:

1958 թվականին պեղումները շարունակվեցին հյուսիսային ուղղությամբ և թեև այս-

տեղ եկեղեցու փոխարեն բացվեցին ուշ ժամանակաշրջանի տնտեսական կառուցվածքներ, մեր համոզմունքը նրա գոյության մասին մնաց անհողողողելի, քանի որ հողի տակից գտնվեցին քիվի և կամարաղեղի նոր քարեր, հար և նման 1957 թվականի գրտնրվածներին:

Առանձին հետաքրքրություն առաջացրին քիվի երկու քարերը՝ պատած հարթաքանդակներով: Դրանցից մեկը պատկերում է դեպի աջ տարածված տղամարդու մի ֆիգուր: Ցավոք, գլուխը, ուսերը և ձեռքերը՝ կտրված են: Մյուս քարի վրա քանդակված է աղոթքի համար տարածված կանացի ֆիգուր առանց լուսապսակի, ձեռքերը վեր բարձրացրած դեպի ձախ գտնվող ռելիեֆ խաչը: Միանգամայն հնարավոր է, որ երկու հարթաքանդակները իր ժամանակ կազմում էին ընդհանուր մի խումբ՝ բաղկացած մարդկային երկու ֆիգուրներից և նրանց միջև գրտնրվող խաչից: Կանացի ֆիգուրից բարձր, քիվի վերին մասի վրա խորր փորագրված է «ՄԱՐԻԱՄ» արձանագրությունը:

Պեղումներով չի հայտնաբերված Բագրատունյաց ժամանակաշրջանի (որ նույնպես հայտնի էր աշխույժ շինարարությամբ) ոչ մի շենք, և սակայն համեմատյան դեպս ԺԳ դարում պեղվող հրապարակը արդեն ըստ երևույթին այնքան էր պատած կառուցումներով, որ նրա վրա կառուցել են միայն մատուռներ, իսկ գմբեթավոր եկեղեցու կառուցման համար տեղ ընտրել քիչ դեպի արևմուտք գտնվող բլրի վրա:

Այս եկեղեցին այնքան է քանդվել, որ նրա հատակագծի ձևի մասին կարելի է միայն ենթադրություն անել: Արտաքին պատերը կազմում են ուղղանկյունի, որի արևելյան կողմում ծածկված է եկեղեցու սեղանը՝ կողքերին երկու երկարավուն խորաններ: Եկեղեցու արևմտյան մասը կարող էր լուծված լինել երկու ձևով Ժ դարից սկսած, առավել տարածված եկեղեցիների տիպարի նմանությամբ: Այստեղ կամ երկայնական պատերի ուղղությամբ կանգնած էին մուկթեր, որոնք աբսիդի անկյունների հետ միասին կրում էին գմբեթը, կամ անկյուններում տեղավորված էին խորաններ:

Այս դեպքում եկեղեցու հիմնական տարածությունը հատակագծում ներկայացնում էր խաչ կիսաշրջան աբսիդով արևելյան թեվում: Հիշատակված որևիցե տիպի շենքի վերին մասը խաչաձև էր և կենտրոնում պսակվում էր գմբեթով՝ շրջանակ կամ բազմա-

նիստ թմբուկի վրա, սրածայր վերջավորութիւն ունեցող ծածկով: Պետք է նշել տեղի բացառիկ հաջող ընտրութիւնը բլրի վրա, հեռվից, բոլոր կողմերից լավ տեսանելի:

Այս եկեղեցու կառուցումը ԺԲ—ԺԳ դարերում չի առաջացնում ոչ մի կասկած, քանի որ նրա ճարտարապետական հարդարման ոչ շատ մնացորդներում կան քարեր, որոնք թույլ են տալիս բավականաչափ որոշակիորեն

վերակազմել այդ ժամանակաշրջանի համար բնորոշ արևմտյան դռան շքամուտքը՝ շատ նման Կիլարիսի վանքի գավթի (ԺԲ—ԺԳ դ. դ.) շքամուտքին:

Ջրվեժի պեղումները կշարունակվեն 1959 թվականին և հավանական է կտան նոր պատասխաններ այն հարցերին, որոնք առաջում են չպարզված:

